

VLADIMIR ZITA, dipl.ing. Sumarstva

MOJA SJEĆANJA

**na istorijske dane provedene u Ključu od aprila 1942. godine
do kraja oktobra 1942. godine**

Sarajevo, oktobra 1980. godine

VLADIMIR ZITA, dipl.ing, Sumarstva
Sarajevo, JNA 17/IV, tel. 514-592

MOJA SJEĆANJA

na istorijske dane provedene u Ključu od aprila 1940. godine
do kraja oktobra 1942. godine

U V O D

Kao jedan od savremenika najtežih i najtragačnijih
dana koje je ovaj simpatični građić doživljavao u svojoj istoriji
pokušaću da evociram neke događaje, po mome mišljenju posebno
karakteristične za bolje razumijevanje prilika koje su u tom
periodu vladale na tom području.

Moja kasnivanja treba primiti odnosno shvatiti kao
sjećanja jednog amatera dakle ni esejiste ni istoričara ili
tome slično, koji bi o pojedinim događajima davao i svoj
osvrt i kritički prikaz. Da bi izlaganja bila jasnija i preg-
lednija, podijeliću ih na 3 dijela, i to:

I. Period neposredno pred II svjetski rat/april 1940.
do aprila 1941.godine/,

II. Period od početka rata do prvog oslobođenja Ključa
/april 1941. do 2. avgusta 1942. godine/, i

III. Period od prvog oslobođenja Ključa do oktobra 1942.
godine kada sam otišao s tog područja.

I.

Kao tadašnji državni službenik premješten sam iz Direkcije šuma u Sarajevu u Sresko načelstvo u Ključu za vršioca dužnosti sreskog šumarskog referenta. Dužnost sam nastupio krajem aprila 1940. godine, a u Ključusam ostao do kraja oktobra 1942. godine t.j. do vremena kada je Ključ bio najvećim dijelom uništen požarom. Mada je ovaj period od dvije i pol godine moga boravka u Ključu relativno kratak u životu jednog čovjeka, moj subjektivni osjećaj je da je to mnogo duže trajalo, vjerovatno radi toga što sam u Ključu doživjeo i preživjeo veoma mnogo doživljala nažalost mnogo više teških i tragičnih momenta uslijed rata i ratnih zbivanja nego ugodnih doživljaja. Nevjerovatno je koliko su mi sjećanja iz tog vremena još uvijek svjež.

Za moj lični život vezan za Ključ, značajno je da sam po dolasku u Ključ zasnovao brak i da mi se u Ključu rodila kćerka neposredno pred početak rata. Ovaj lični momenat spominjem samo radi toga što je on najviše uticao da se nisam odmah po izbijanju rata prebacio u Srbiju gdje mi je još od prije rata živjela majka i sestra.

Moji prvi utisci po dolasku u Ključ bili su više nego povoljni. Ključ je bio jedna od naših najljepših varošica sa vlastitom električnom centralom. Uslovi za život su bili povoljni naročito stanarima su bile jeftinije nego u centrima, a uz to ni prihodi nisu bili loši, pa su mlađi šumarski stručnjaci, za razliku od sadašnjih prilika rado službovali u ovakovim mjestima. Visokokvalifikovanihi visokoobrazovanih kadrova bilo je relativno malo u ovakovim mjestima, pa ih je građanstvo u normalnim uslovima posebno cijenilo i uvažavalo. Poseban slučaj je bio sa šumarskom strukom, koja je pogotovo visoko kotirala u jednom šumsko industrijskom centru kakav je u ono vri-

jame bio Ključ. Tadašnje moje radno mjesto kao što sam već spomenuo, bilo je pri Sreskom načelstvu, dakle pri najvišoj upravno-političkoj ustanovi u Srezu. Ta okolnost mi je omogućila, da steknem potpuniji uvid u društveno politička zbivanja toga vremena kao i u socijalno ekonomske i druge prilike u mjestu Ključu kao i u Ključkom srezu. Nadalje priroda moga posla omogućila mi je da dobro upoznam cijelo područje Sreza, a posebno šumska područja kao što su G.Ribnik, Vrbijani, Bravsko, Sitnica i dr. Sve je ovo uticalo da sam se srodio s tamošnjim narodom što mi je u mnogome olakšalo da se kao "Stranac" snađem u toj sredini u docnijim teškim ratnim uslovima.

Sreski načelnik je tada bio Boško Pajić, diplomirani pravnik, rodom iz Petrinje. Čovjek sa velikim radnim iskustvom, vrlo obrazovan, radikal, "policajac", ali u suštini dobar čovjek što ću potvrditi nekim primjerima, koje ću kasnije navesti. Njegov zamjenik je bio također dipl.pravnik po narodnosti Slovenac, dobar stručnjak ali pretjerano oduvan alkoholom. Treći pravnik u ustanovi bio je pok. Branko Drobac, činovnički pripravnik, streljan od strane ustaša među prvima 1941. godine. Vrlo napredan mlad čovjek, pošten, nekorumpiran, čeličnog zdravlja i velike radne energije. Bilo je još dva službenika sa nepotpunom srednjom školskom spremom, a ostalo su bili stručni referenti za pojedine stručne oblasti. Stručne službe su bile vezane u svome stručnom radu za odgovarajuća Odjeljenja Vrbaske banovine u Banja Luci, pa se u njihov stručni rad nije nitko miješao iz Sreskog načelstva.

Što se tiče društveno političkih prilika u Ključu u periodu neposredno pred II svjetski rat, normalno je da se one nisu mogle bitnije razlikovati od opštih prilika koje su u to vrijeme opšte neizvjesnosti i haotičnog stanja vladale kako u našoj

zemlji tako i u Evropi. Očigledno je bilo da je upravno politička vlast naglo gubila ugled u narodu. Pogotovo u proljeće 1941. godine kada je došlo u selima do nestašice tada osnovnog prehranbenog artikla - kukuruza, dolazilo je pred zgradom Sreskog načelstva do vrlo neugodnih scena, pa skoro i do demonstracija. Ja sam lično bio zadužen za izdavanje kukuruza, jer su za ovo određeni službenici već bili mobilisani. Naime, ja sam vršio uplatu za kukuruz na osnovu broja članova porodice. Sama uplata je vršena na jednom od prozora današnje Skupštine opštine, a narod se masovno tiskao na ulici da bi što prije došao do prozora. Uplata se nije smjela tokom dana prekidati niti se smjela smanjivati količina po članu porodice, jer je bilo povika iz mase čak da se juriša na zgradu Sreza, što bi dovelo do veoma teških posljedica. Kolika je oskudica u to vrijeme vladala u žitu, uvjerio sam se lično, kada sam u proljeće 1941. godine noćio na Busijama kod jednog od Banjaca /Šilicijinog strica/, inače relativno dobro stojećeg domaćina, gdje sam uz jelo jeo hljeb zgotovljen isključivo od zobi.

Pored brašna počelo je u to vrijeme nestajati i nekih drugih prehranbenih artikala. Počelo se govoriti o racionalizaciji kritičnih artikala, pa sam imao prilike da prisustvujem jednom sastanku organizovanom u tu svrhu kod Sreskog načelnika. Sjećam se da je bilo govora kako da se sprovede racionalizacija, odnosno distribucija prehranbenih artikala i kome da se povjeri ovaj delikatni posao. Svi prisutni među kojima je bilo predstavnika Ključke trgovine, bili su jednoznačni da se ova raspodjela povjeri Risti Dunoviću, jer taj kako je onda rečeno neće nikom ni grama zakinuti. Spominjem posebno ovog rijetkog poštenjačinu koji se kao takav pokazao i dokazao, a posebno kao veliki rodoljub i za vrijeme NOB-a. Bio je

Risto i najstariji odbornik Narodne vlasti u Bosanskoj krajini, a o njegovoj aktivnosti za vrijeme okupacije reći ćemo nešto više u docnijem izlaganju.

O društveno političkim prilikama u ovom kraju ne bi se imalo reći nešto posebno u odnosu na druge krajeve naše zemlje. Već smo rekli da se ove prilike nisu bitno razlikovale od situacije u drugim krajevima zemlje. Spomenuću neke na prvi pogled beznačajne sitne čaršijske dogodovštine, koje se meni ne samo da nisu svidjele već su mi kvarile one lijepe utiske koje sam stekao po dolasku u Ključ a koje su na mene djelovale razočaravajuće. Spomenuću jedan slučaj čiji se efekat na građane mogao osjetiti tek za vrijeme okupacije. To je slučaj sa priredbom odnosno zabavom održanom 27. januara 1941. godine u tadašnjem Sokolskom domu. Ne sjećam se tačno tko je bio organizator priredbe, jer nisam istoj prisustvovao. Samim tim što je priredba održana na vjerski praznik /Sv. Savo/ nosila je izvjesno nacionalističko obilježje. Na toj priredbi je došlo do jednog manjeg incidenta izazvanog alkoholiziranim stanjem aktera. Naime jedno društvo mlađih ljudi muslimanske narodnosti svratilo je na priredbu što ne bi bilo ništa neobično. No međutim pod dejstvom alkohola pjevalo se bučnije, pa i neke pjesme koje su se jednoj grupi mladića iz Ključa i Mrkonjić Grada, koji su bili srpske narodnosti, učinile kao provokativne, pa je došlo i do manjeg fizičkog obračunavanja. Međutim koliko znam svi su ti mladići i prije toga slučaja i poslije bili drugovi i prijatelji. No sigurno je da su ovakvi slučajevi nepovoljno i štetno djelovali na zbližavanje naroda. U cjelini uzevši ova priredba je bila vrlo simptomatična za vremena koja su bila na pomolu. Ujutro u 6 sati vodilo se kolo ulicom od Doma prema centru grada. Ja sam to jutro polazio na teren pa sam slučajno bio očevidac toga

kola, usred zime, na ulici i u jutro. Kolo je vodila pok. Gospova Damjanić. Ovo spominjem samo zato što takav postupak nije bio dobro prihvaćen od strane građana drugih nacionalnosti. Ovo sam zaključio kasnije prilikom hapšenja taoca-Srba iz primjedbe građanina A.A. gostioničara iz Ključa, koji je ironično upitao prilikom hapšenja, a gdje je Sv. Savo, aludirajući na Damjanićku, misleći valjda da ona nije uhapšena, premda se sjećam da je ona bila samom u zatvoru. Da je ovom slučaju stavljena i izvjesna politička etiketa, dokaz je intervencija kod Sreskog načelnika od strane nekih vidjenijih građana muslimanske narodnosti. Bio sam slučajno tom prilikom prisutan kod Sreskog načelnika, pa se sjećam da je on osudio sa žaljenjem taj slučaj u Sokolskom domu, ali je dodao svoju primjebu da mladi ljudi muslimanske narodnosti ne bi trebali da se iznenađuju što im se zamjera da plešu i zabavljaju se sa hrišćanskim djevojkama i ženama. To će biti sve dotle dok i oni ne dozvole svojim sestrama i suprugama da prisustvuju ovakovim primjedbama. Srećom našom, sve ovo pripada prošlosti, ali spominjem radi toga da bi ukazali na napredak koji je učinjen danas na tom polju u SFRJ.

Spomenuo sam neke detalje o tadašnjem sreskom načelniku, a osjećam potrebu da posebno istaknem jedan njegov human gest. Jednog martovskog dana 1941. godine sjedio sam poslije podne s njime u njegovoj kancelariji. U to je u sobu unišao jedan stariji bračni par i plačnim glasom zamolili da im se pusti iz zatvora njihov sin. Tek sam kasnije saznao, kada su oni izašli iz kancelarije, da su u pitanju dvojica studenata iz Bos. Petrovca, od kojih je jedan njihov sin Kreco, student prava na Beogradskom univerzitetu, a drugi mislim da je bio Ilija Došen, također student prava na Beogradskom univerzitetu. Obojicu je uhapsila žandarmerijska patrola iz Bravskog pod optužbom da su po selima

1
agitovali protiv odazivanja pozivu za mobilizaciju. Sreski načelnik je odgovorio Krecinim roditeljima otprilike ovako: "Sve što želim mome sinu Velji /također student prava/ to želim i vašoj djeci, i ja ću ih postiti iz zatvora, samo molim vas upozorite ih šta znači u današnjoj situaciji agitovati protiv mobilizacije". Ovaj njegov gest ne samo zato što ih je pustio na slobodu, već sa kakvim je osjećajem doživljavao situaciju roditelja, mnogo mi se svideo.

Kada se sjećamo perioda neposredno pred II Svjetski rat moram spomenuti jedan ^{od} ~~na~~ do tada najemocijnijih doživljaja u mome životu. To je 27. mart 1941. godine. Sjećam se dobro toga dana ujutro krenuo sam na teren u selo Dubočane radi kontrole kućne radionosti odnosno izrade posuda od drveta. U Ključkom kraju tada je bio najpoznatiji proizvođač ovakog posudja Ramo Mešić iz Dubočana. Odmah po izlasku iz kuće sreo sam na ulici tadašnjeg apotekara u Ključu Djoku Mihajlovića, zatim šefa Poreske uprave Pavla Mrkobrada /strijeljan od strane ustaša u Ključu 1941. godine/, te upravitelja Osnovne škole u Ključu Milivoja Čekrliju /također strijeljan u Ključu 1941. godine/. Kada smo se sreli zapitali su me vrlo uzbudjeni gdje sam naumio? Kada sam rekao da idem na teren, odgovorili su kakav teren, vraćaj se odmah, jer je u Beogradu izvršen puč. Kada sam se sabrao od prvog uzbuđenja, osjetio sam izvjestan ponos što je pakt oboren, no s druge strane su me obuzele zle slutnje radi neminovnih posljedica koje će uslijediti, a to je rat, jer ~~krak~~ trećeg znali smo svi da nema. Kasnije u društvu prijatelja i uz Šljivovicu nastalo je opšte veselje i borbeno raspoloženje te manifestacije kroz grad.

Na kraju ovog dijela izlaganja mojih sjećanja iz perioda neposredno pred rat o društveno političkim prilikama u Ključu

ne bi smjeli zaboraviti jedan veoma karakterističan primjer raspirivanja nacionalne netrpeljivosti, koja je doprinijela obostranom stradanju naroda u toku rata. Radilo se o održavanju godišnje skupštine tadašnje Nabavljачke zadruge državnih službenika u Ključu. Postojalo je općenito nezadovoljstvo sa radom Zadruga, pa se pripremalo izbor novog upravnog odbora Zadruga. Ja sam lično bio za izbor novog odbora iako su i u prethodnom odboru bili ljudi s kojima sam bio svaki dan u društvu i u prijateljskim odnosima. Slučaj je bio da je većina u odboru bila srpske nacionalnosti, pa se odjednom taj najbezazleniji slučaj izbora odbora u jednoj zadrugi pretvorio u jedno nacionalističko nadmetanje, te s tim u vezi i u izvjesno agitovanje na toj bazi. Ovo mi je sve skupa bilo veoma odvratno, pa sam koliko se sjećam od Srba ja i šef Šumske uprave ing. Šarić glasali za novopredloženi upravni odbor te Zadruga. Toga dana poslije podne sjedili smo u gostioni ~~XX~~ A. A. ing. Šarić, sudija ja Meho Krupić, učiteljica Flora Levi iz Sanice, ja i ne sjećam se tko je još bio u društvu. Za drugim stolom sjedio je biv. narodni poslanik M.M. u prilično alkoholiziranom stanju, te počeo da upućuje za naš stol neke psovke opalivši iz revolvera jedan metak kroz svoj stol. Poslije toga se digao i prišao našem stolu obraćajući prvo učiteljici Flori riječima: "Ti kurvo čifut-ska upamtićeš me", jer i ona je glasala za novi odbor Zadruga. Poslije toga je zamahnuo da udari šefa Šumske uprave koji se izmakao i pobjegao iz gostione. Njega biv. poslanik nije podnosio jer je ovaj pripadao po političkom opredjeljenju tadašnjoj zemljoradničkoj partiji, a inače je bio vrlo rigorozan i progonio sve nepravilnosti u radu sa šumom, što režimu nije odgovaralo.

Ovo su sitne stvari sa aspekta današnjeg platforme na kojoj se grade odnosi izmedju pojedinih naroda i narodnosti u našoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici i pretstavljaju anahronizam, međjutim smatram da nikada nije suvišno sjetiti se gorkih iskustava, koje su naši narodi doživjeli u skoroj prošlosti.

II.

U Ključu sam doživjeo tragičan događaj 6. aprila 1941. godine, kada je Hitlerovska Njemačka napala Jugoslaviju. Toga dana, a bila je nedjelja, izašao sam kao i obično ujutro u grad, kad vidim pred nekadašnjom gostionom Svete Kragulja okupio se narod. Tada sam saznao da radio Beograd još javlja da je Beograd napadnut i da je bombardovanje još trajalo u onom momentu. Brzo iza toga Radio stanica Beograd nije se više javljala. Straš nije vijesti nije moglo biti ni za jednog poštenog Jugoslovena. Ova šokantna vijest je bila izazvala izvjesnu konfuziju tada u mojim mislima tako da su mi i danas sjećanja iz tih dana prilično mutna. Sjećam se da su se tih dana lansirale u narodu alarmantne vijesti o navodnom napredovanju naših trupa u Bugarskoj, Albaniji i sl. vjerovatno radi podizanja morala kod iznenadjenog i razočaranog stanovništva. Međjutim ubrzo se saznalo pravo stanje, da njemačke trupe prodiru kroz Jugoslaviju sa svih strana. U Sreskom načelstvu se tih dana neprekidno dežuralo. Kada se čulo preko telefona da su Nijemci prošli Sunju i da nadiru prema Bos. Novom i Prijedoru, moglo se zaključiti kada će otprilike stići do Ključa. Sreski načelnik je u noći sazvaio vidjenije građane, naročito Muslimane i Hrvate radi dogovora kako da se postupi u datoj situaciji. Šta raditi da bi se narod sačuvao od eventualnih intervencija njemačke vojske. Moram priznati da tada nisam imao uopšte pretstave o munjevitom i motorizovanom ratovanju. Među prisutnima vladala je te noći izrazi-

ta zbunjenost i neizvjesnost prožeta strahom. Kako dočekati njemačku vojsku? Bilo je i čudnih prijedloga u tom smislu. Međutim sve se ovo dade pravdati iznenađenošću, te velikim strahom za ličnu sigurnost kao i željom i odgovornošću da se grad sačuva. Poslije je sve ovo izgledalo pomalo i smiješno, jer njemačku vojsku nije niko napadao tako da su oni došli iz pravca Prijedora i Sanskog Mosta² i prošli kroz Ključ bez incidenata. Pričalo se tada da je jedan naš djački bataljon napao Nijemce na Ponoru, t.j. granici Ključkog i Mrkonjičkog sreza. Među djacima-vojnici³ma bilo je žrtava, ali su oni svojim mladim životima nastojali bar donekle da sačuvaju obraz nacije. Neznam da li je tačno da je ovom četom komandovao kapetan I kl. bivše Jugoslovenske vojske Marko Lišnjak, koji je kasnije bio u Ključu kao domobranski satnik. Kolikomse sjećam Lišnjak se isticao prvih dana ustanka u sprečavanju pljačke i paljevine u selima prilikom preduzimanja akcija protiv ustanika. Dalja njegova sudbina i ponašanje u ratu nije mi poznato. Inače Nijemci su stigli u Ključ pred zoru. Ja sam sjedio u Srezu do iza ponoći i onda sam otišao kući. Ujutro je Ključ osvanuo pun tenkova, raznih motorizovanih vozila i njemačkih vojnika. Vojska je bila vrlo "galantna" sve su kupovali i sve plaćali, ali ratnim markama koje su uzput štampali i koje nisu imale vrijednosti. Nekim naivnim građanima je možda ovo izgledalo kao džentlemenski postupak Nijemaca. Isto tako Nijemci su odmah upotrebili još jedan propagandni trik, naime otvorili su magazin u kome je bilo još dosta kukuruza i dozvolili da narod nosi besplatno kukuruz. Naivnim i neupućenim je i ovo izgledalo kao dobronamjernost Nijemaca, što se razmeću sa tuđim dobrom. Iz prvih dana okupacije opisaću jedan interesantan događaj. Naime do dolaska Nijemaca u Ključu je bio predsjednik opštine A.K.

To je bio čovjek pored ostaloga veoma gramziv i pohlepan za vlašću. Tako je on odmah te noći došao u vezu sa Nijemcima nije mi poznato, možda su Nijemci tražili predsjednika opštine, no glavno je da sam ga ja toga jutra video lično kako juri kroz čaršiju, nosi u ruci komad papira i u svome stilu glasno pokazuje i prijeti: "Ja imam čage". Ovo "čage" od Nijemaca sadržavalo je preporuku trupama koje nailaze za "birgermajstera" kao dobrog čovjeka koji je eto bio pri ruci prethodnim njemačkim jedinicama. Ovaj komad papira je izgleda bio dovoljan da "predsjednik" pokuša da i u ovoj prilici nešto ušćari, što ga zamalo nije stajalo glave. Naime, one je i pored naredjenja okupacione vojske da se zabranjuje sakrivanje oružja i uopšte vojnih rekvizita, pokušao da sakrije jedan motor bicikl, neke čini mi se automobilske gume i tome slično, no glavno je da su ga Nijemci uhvatili, uhapsili i htjeli strijeljati, nazvavši ga "Jude". Život mu je tada spasao Pišta Rehak, građanin mađarske narodnosti, inače vrlo cijenjen u Ključu, koga su Nijemci tom prilikom angažovali kao tumača. Rehak je objasnio Nijemcima da je "birgermajster" malo umno poremetio uslijed velike radosti i uzbuđenja što je dočekao dolazak Nijemaca. Nije nam ~~žao~~ žao što je "birgermajster" spašen, jer on je ipak naš čovjek Jugosloven. Međutim taj isti predsjednik opštine, kada je izašao na slobodu veoma skrušeno je pričao kako je on uvijek žrtva: i poslije I. svjetskog rata je bio u zatvoru i sada. Međutim, nije objasnio da je poslije Prvog svjetskog rata bio kažnjen što je krijumčario životne namirnice, koje su bile povjerene da distribuira sirotinji. Ovaj primjer sam spomenuo samo zato da donekle ilustrujem političke prilike pred rat, kakovi su ljudi i sa kakvim karakterom mogli da budu birani za predsjednika opštine. Uzgred rečeno ovaj predsjednik opštine je imao više veze u Vrbaskoj banovini u Banja Luci, nego sreski načelnik.

Vrijeme od početka okupacije pa na dalje donosilo je svaki danom sve veću neizvjesnost i sve veći strah, pogotovo kod srpskog stanovništva. Prve žrtve strijeljanja od strane Nijemaca pale su kod Sanskog Mosta. Po opštinama su pripremani spiskovi Srba-taoca. Strah se uvukao u kosti svima građanima, jer svaki nepromišljeni napad na Nijemce rezultirao bi u strijeljanju nevinih ljudi-taoca. Proglašavanjem NDH i dolaskom Pavelića i njegovih ustaša na vlast izrečena je presuda Srbima. Procurila je u narod vijest, da će jedan dio srpskog stanovništva u Hrvatskoj, t.j. u NDH, biti fizički uništen, jedan dio preveden u katoličku vjeru, a treći dio iseljen u Srbiju. Počelo je sa stavljanjem u zadatak nekim ljudima Hrvatske i Muslimanske narodnosti, da utiču prvenstveno na državne službenike-Srbe da promjene vjeru. Moram istaći da je čovjek koji je meni ovo saopštio, inače samom dobar prijatelj, bio vrlo korektan i dobre namjere, bez davanja ikakove sugestije šta više rekao je da ni on u ovakovim uslovima ne bi htjeo mijenjati vjeru. Sjećam se dobro, da smo se u tom pogledu konsultovali, pravnik u Srezu Branko Drobac /strijeljan 1941.godine u Ključu/ i ja. Dogovorili smo se da u vezi mijenjanja vjere čujemo mišljenje starijih i imućnijih ljudi u Ključu, prvenstveno trgovaca. Rezonovali smo tom prilikom ovako: ako ljudi sa imetkom ne žale da budu protjerani u Srbiju i da ostave sve što su stekli, šta bi onda mi službenici-fukare imali da žalimo. Nitko tada nije pomišljao da su i glave u pitanju. Tada su u Ključ stizali transporti deportovanih Slovenaca, koji su smješteni po okolnim srpskim selima. Mišljenje prvo konsultovanog građanina Ključkog trgovca Djordje Mladjenovića, koji je tada bio i pretsjednik Srpske crkvene opštine, bilo je vrlo određeno; ni govora o menjanju vjere. To je za mene isto što i mijenjati

karakter, rekao je pok. Djordjo Mladjenović. Pretpostavimo, rekao je on, da mi u čaršiji i promjenimo vjeru i spasemo svoje glave i svoj imetak, šta bi nam reklo naše selo, šta će s njima biti?

Za prvog kotarskog pretstojnika u NDH bio je postavljen Alojz Juvan, po narodnosti Slovenac, pravnik i raniji sreški načelnik, koji je važio kao vrlo sposoban mlađji čovjek i stručnjak svoga posla. Valjda ocjenjujući situaciju i delikatnost svoga položaja, Juvan se držao vrlo službeno tako da nam nije bio u to vrijeme ni malo simpatičan, pogotovo nas iznenađivalo njegovo držanje jer je bio Slovenac. Tako ~~mi~~ je napr. vratio iz svoje kancelarije upravitelja Šumske uprave Božu Šarića, jer ga je ovaj pozdravio sa "pomaže bog" s tim da ga pozdravi ustaškim pozdravom "Spremni". Jedno je tačno, da je isti Juvan "kopao i rukama i nogama" da ode iz Ključa, jer je video šta se sprema. Kada sam ga 1943. godine sreo u Banja Luci, bio je sasvim drugi čovjek, vrlo prijazan i prijateljski nastrojen. Za vrijeme njegovog vršenja dužnosti kotarskog pretstojnika t.j. prvih dana u NDH, podnio je ključki hotelijer A.A. molbu da mu se odobri držanje oružja, jer za vrijeme "srpskih režima", on kao Hrvat nije mogao da dobije takvu dozvolu. Na ovu netačnu tvrdnju i nepošten postupak građanina A.A. skrenuo sam pažnju Juvanu, rekavši da je građanin A.A. za vrijeme tih "srpskih režima" mogao dobiti i dozvolu za držanje topa, a ne samo puške, ako je htio jer je sa vlastima stajao vrlo dobro, kod njega su u gostioni svi iz Sreza bili "i vareni i pečeni". Ovo je isto jedan primjer na prvi pogled nevažan, ali u ono vrijeme je doprinosio razvijanju mršnje prema jednoj narodnosti koja je inače bila izvan zakona.

Neposredno po uspostavljanju ustaške vlasti u Bosanskoj krajini, postavljeni su na najviše položaje na tom području braća Gutići iz Banja Luke, i to Viktor za ustaškog stožernika, a Blaž za upravitelja ustaškog redarstva. Kada smo saznali za tu vijest, rekao mi je moj dobar prijatelj, tadašnji šef Šumske uprave u Ključu, inače Banjalučanin Božo Šarić, da je bolje da su njih dvojica braće postavljeni na te položaje kao Banjalučani nego da su došli neki drugi strani ljudi. Svakako je Šarić pri tome mislio na činjenice da je Viktor Gutić, dipl. pravnik, radio za vrijeme biv. Jugoslavije u kancelariji advokata Pere Kostića u Banja Luci, kao koncipijent i da se uvijek kretao u društvu Srba, bolje rečeno da je pio u društvu Srba u Banja Luci pa neće imati u politici ekstremističko shvatanje. Međutim, taj isti Gutić, inače motorni alkoholičar, okrenuo se odmah protiv Srba, a glavni dželat mu je bio nekadašnji služitelj u Banskog upravi Asim Dželić. Na zboru u Sanskom Mostu u jesen 1941. godine, ⁴zločinac Gutić je zvanično izjavio da će drumovi poželjeti Srba, ali Srba nigdje biti neće. Zatim je nastavio taj svoj poznati govor u Sanskom Mostu riječima, što ih ostane braće do Božića /mислеći na Srbe/ sve ću ih nahraniti jednom pečenicom. Ovo mislim da je značajno da se spomene, jer je taj nazovi intelektualac bio duhovni pokretač svega onog zla koje je kasnije zadesilo Bosansku Krajinu.

Jednog junskog dana 1941. godine saopšteno je u Ključu svima službenicima srpske nacionalnosti, da ne dolaze više na posao. Ovo je kod nas shvaćeno kao znak da ćemo uskoro biti deportirani kao i Slovenci u Srbiju. Sjećam se dobro bila je subota pazarni dan, kada je Ključki trgovac Dušan Mladjenović /strijeljan u Ključu 1941. godine/, podijelio Srbima za koje je računao da nisu situirani, oko 300.000 ondašnjih dinara, da

im se nadje kod iseljavanja. Meni je takodjer dao 3.000 dinara.

U tim teškim danima straha i neizvjesnosti djelovalo je na nas kao ohrabrenje kada smo ugledali Safeta Filipovića u Ključu. U to vrijeme je došao u Ključ i brat tadašnjeg sudije u Ključu Mehe Krupića, prof. Safet Krupić /strijeljan u Mostaru kao istaknuti komunista/.⁵ Prisustvo te dvojice istaknutih komunista jačalo je moral kod naprednijih građana Ključa. U to vrijeme je na terenu Ključa stalno boravio i radio kao učitelj u selu Hripavcima, Radenko Stojnić. Znajući za svu trojicu da su istaknuti komuniste i poznati napredni društveno politički radnici, njihovo prisustvo u našoj sredini, kao što sam već rekao, i svaki dodir s njima podizao nam je moral i vjeru u bolje dane. U to vrijeme posebne simpatije među srpskim stanovništvom uživali su napredni ljudi iz redova Hrvata i Muslimana.

U to vrijeme potpune neinformisanosti i dezorijentiranosti, mnogo nam je pomogao učitelj Radenko Stojnić. Sa Radenkom me je upoznao Milivoje Čekrlija, upravnik osnovne škole u Ključu i to prvih dana po propasti bivše Jugoslavije. Radenko je na mene ostavio vrlo prijatan utisak poštenog, skromnog, nenametljivog čovjeka koji je nevjerovatno vjerovao u ljude i u ideale za koje se borio. Kao takav imao je snažan uticaj na sredinu u kojoj je živio i djelovao kao narodni prosvjetitelj. Vjerovao je da će ga njegovi seljani iz Hripavaca gdje je radio kao učitelj u slučaju nužde zaštititi, što se međjutim nije moglo ostvariti, pa je ubrzo uhapšen i odveden u Gospić. Radenko Stojnić je u to vrijeme bio postavljen od CK KPJ za vojnog povjerenika za srez Ključ.⁶ Odlazio je u Prijedor gdje je bio u direktnoj vezi sa dr Mladenom Stojanovićem, a po tom bi okupio na sastanku jednu grupicu službenika u Ključu, u kojoj

su pored mene bili Milivoje Čekrlija, upravitelj osnovne škole u Ključu /strijeljan 1941. godine/, Pavle Mrkobrad, šef Poreske uprave /strijeljan u Ključu 1941. godine/, zatim Branko Drobac, dipl. pravnik u Sreskom načelstvu Ključ /strijeljan 1941.g./. Na takovim sastancima kojih je nažalost bilo malo, Stojnić nas je obaviještavao o svemu onome što smo trebali da znamo u to vrijeme. Sjećam se, da nam je naročito napominjao da u onim krajevima gdje je Partija organizovana nema incidenata koji bi dali povoda Nijemcima i ustašama da vrše odmazdu nad nevinim stanovništvom. Dobili smo u to vrijeme zadatak da skupljamo pomoć za narodnooslobodilački pokret. Ja u to vrijeme nisam ništa detaljnije znao o pokretu. Sve ovo je trajalo kratko vrijeme jer su jednoga dana uhapšeni drugovi Radenko i Safet. Bio sam slučajno toga jutra prisutan u Srezu, kada su ih obojicu oružnici sproveli ispred zgrade Sreza kolima do Sanice, a zatim u Gospić u koncentracioni logor. U Gospiću je Stojnić strijeljan, a Safet je 1943. godine zamijenjen za zarobljene njemačke vojnike, pa se 1943. godine jednog dana pojavio u Banja Luci u gostionici Dimitrijevića, koju su za vrijeme rata držali biv. konobar kod Dimitrijevića Alija i Jefto Petrović, čija je žena bila Njemica. Safet je bio ošišan do glave, jer je došao sa robije, a zatim je nestao iz Banja Luke, odnosno prebacio se na oslobođenu teritoriju u Kozari.

Kako su uhapšeni drugovi Safet i Radenko?

Ovo hapšenje se desilo baš onih dana kada je službenicima-Srbima saopšteno da ne dolaze na posao. Pošto je bilo ljetnje vrijeme, mi smo se okupljali na Sani na kupanju u dvorištu kuće Djordje Peševića. Na sredini dvorišta bilo je jedno stablo, a ispod njega drvena klupa. Na sam dan hapšenja primjetili smo dvojicu nepoznatih ljudi gdje sjede na toj klupi. Posumnjali smo

da su to neki ustaški agenti, pa smo bili vrlo oprezni u svom ponašanju. Međutim ubrzo su stigli drugovi Radenko i Safet i pozdravili se sa ovom dvojicom. Nisam primjetio kada su se sva četvorica izgubila iz dvorišta, samo sam kasnije saznao kada sam pošao kući na ručak, da je Safet uhapšen, a da je Radenko otišao u Hripavce, gdje je također istoga dana i on uhapšen. Odmah sam potom saznao od Banjalučanina Bože Šarića, šefa Šumske uprave da su ta dvojica nepoznatih bili drugovi iz Banja Luke Osmah Karabegović, a drugome neznam ime, mislim da se prezivao Kazaz, ali nisam siguran u to. Drug Šarić zvan Šaco mnogo je žalio sa nama svima što je došlo do ovog hapšenja pa se i ljutio što su Radenko i Safet bili toliko neoprezni da su javno sjedili sa ovom dvojicom Banjalučana, za koje navodno i djeca u Banja Luci znaju da su istaknute komuniste.

Poslije ovog hapšenja izvjesno vrijeme koliko se sjećam nije bilo nekih značajnijih zbivanja sve do one nedjelje ¹⁰ jula mjeseca 1941. godine kada je na Oštrelju poginuo ustaški oficir. Tada su prvo pohapšeni i streljani na Bravskom desetorica taoca među kojima sam poznavao Duška Novkovića i trgovca Čeku.

Ovo se desilo u ponedjeljak, a u Ključu su prva hapšenja izvršena slijedeće nedjelje. Prvo su uhapšeni neki mladići, dok je u ponedjeljak već bio pun zatvor u Kotarskoj oblasti, kako se onda nazivalo Sresko načelstvo. Ja sam uhapšen u ponedjeljak, a po mene je došao novopostavljeni komandir policije /Mušo/. Među ihapšenim je bilo i dosta žena. Istog dana oko podne mene je pozvao kotarski predstojnik Mašo Kulenović, koji je došao u Ključ poslije Alojza Juvana, koga sam u prethodnom tekstu već spomenuo. Mašo mi je inače život spasao proturivši da sam po narodnosti Grk i rekao mi je da se jedan čovjek bunio što sam ja pušten kada sam gori od onih što su ostali u zatvoru

Ovo je Mašo Kulenović izjavio i pred Ilijom Banjcem-Šilicijom kada je ovaj dolazio 1941. godine u Ključ kao "parlamentarac" ispred ustanika. Neko vrijeme sam ostao sam u kancelariji kotarskog predstojnika, dok nije naišao Muhamed ~~Perićević~~ Dizdarević, kome sam se potužio da bi više volio da sam ostao u društvu sa ostalima u zatvoru. On mi je na to odgovorio da ne budem lud, ako i jedna puška pukne u Ključu njima će svima otići glava s ramena, a ja da idem kući i da nigdje ne izlazim. Tako sam i postupio, zatvorio se u kuću, a zavjese navukao na prozore i povremeno virio kroz prozor na ulicu da vidim šta se dešava. Slijedeći dan već su stigli u Ključ ustaše-koljači pa su se uglavnom samo oni kretali ulicama. Bili su obučeni u ustaške uniforme sa njemačkim šljemovima na kojima je stajalo krupno slovo "U" napisano bijelom bojom. Na golom vratu su nosili zlatne krstiće. Ovaj ustaški amblem "U" narod je tumačio kao ubi, ukradi, upali. Tih dana video sam kroz prozor vrlo žalostan i sraman prizor. Dva golobrađa mladića sa puškama gonili su ulicom ženu koja bi im mogla biti baka, a ona je ponosito dignute glave hrabro koračala. To je bila drugarica Jelica Bijelić iz Bravska.

U to vrijeme kada se sve ovo zbivalo radila je kod moje porodice kao kućna pomoćnica za čuvanje djeteta jedna djevojčica po imenu Vasva. Mala je jednog jutra došla i saopštila nam da ne smije više da radi kod Srba, a onog kobnog jutra kada je došla plaćnici je saopštila, da su pobijeni svi Srbi što su bili u zatvoru. U tom momentu smo provirili kroz prozor pored spuštene zavjese, upravo je polako prolazio autobus sa posljednjom grupom taoca, koji su vođeni na strijeljanje na mjesto zvano "Sklop". Nesrećni ljudi su u znak pozdrava mahali rukom kroz prozor autobusa neznajući možda da im je to posljednje putovanje.

Kako je igdje vršeno strijeljanje taoca? O ovome svakako postoje vjerodostojni podaci, a meni koliko je poznato strijeljanje je vršeno cijele noći od utorka na srijedu. Prva grupa je strijeljana navodno na Hanilovića brdu, zatim u Osnovnoj školi u Ključu, iznad Šumske uprave, te u Sklopu. Sigurno je da su izvjesni domaći izrodi učestvovali u aranžiranju ubistava, jer ustaše sa strane ne bi za tako kratko vrijeme mogli sve to da obave. Pričalo se da je bilo svega dva kamiona ustaša. Nakon likvidiranja zatvorenih taoca, ustaše su toga dana obilazile stanove da ne bi netko ostao u životu ~~x~~ a trebalo ga je likvidirati. Tako su došli ~~ku~~ kući Perse Tadić, koja je inače ~~xxxx~~ držala prenoćište i pretražili su njezinu kuću. Taj interesantan slučaj ću opisati detaljnije. Tada je kod Tadićke stanovao poslovođa prodavnice Bata u Ključu, koga su ustaše kao Srbina premjestili iz Prijedora u Ključ. Njega su ustaše povelili kao i Tadićkinog sina, mladića od sedamnaest ili osamnaest godina. Dovedli su ih u prostoriju gdje su još ležali leševi strijeljanih s namjerom da njih dvojicu likvidiraju. U zadnjem momentu poslovođa Bate saopštio im je da ima u cipelama sklonjeno nešto novca. U jednoj cipeli je bio novac od firme njega da predaju firmi, a u drugoj cipeli je njegov vlastiti novac i neka ga uzmu sebi. Osim toga ih je zamolio da jednu porodičnu fotografiju predaju njegovoj supruzi. Tada su ustaše podigle oružje da pucaju, a poslovođa Bate je u zadnjem času uzviknuo da živi poglavnik. Ustaše su tada odložile oružja, obavijestile o svemu svoga /ne/časnika i obojica ovih nesrećnika je pomilovano. Sada tek dolazi ironija, sva četvorica su tada otišli kući Tadića s time da se ova dvojica pokrste a dvojica ustaša-koljača će biti kumovi. Nakon što je formalnost obavljena svi su otišli kući Tadića, gdje je jadna Persa morala još da spremi mezu i

i rakiju za kumove. Osim toga svi četvero su se slikali, a ja sam svojim očima video sliku sa posvetom kumova. Sjećam se da se jedan od ustaša zvao Mijat Mijatović, čije ime sam kasnije 1945. pročitao u listu "Oslobođenje" i tada saznao da se radilo o opasnom zlikovcu iz zloglasne Francetićeve crne legije. Ovaj je slučaj interesantan za one koji proučavaju psihu kriminalaca.

Kada su ustaše likvidirale taoce, naredjeno je da se na kuće izvjesi hrvatske zastave, što je bio kao znak pobjede i kraj ubistvima. U mome stanu nije bilo zastave, pa je moja supruga stavila u prozore dvoje papirnate trobojke. U brzini je jednu trobojku slučajno okrenula obratno, pa je izgledalo kao jugoslovenska zastava, što je primjetio jedan ustaša i zalupao mi na vrata i opomenuo me. Ja sam se prestrašen izvinjavao da je to sasvim slučajno, na što je on odgovorio: "Vi uostalom ne treba ni da stavljate zastavu" aludirajući što sam Srbin. No od kuda bi on znao kao stranac da ga nije neko od komšija obavjestio.

Sjećam se da je iz grupe strijeljanih u sklopu, izbjegao Bokan Bogdan¹¹, koji je kasnije obolio i umro. Iz grupe strijeljanih kod Šumske uprave jedini je preživjeo, koliko je meni poznato Perkan Kasapović iz D. Ribnika. Njega je ustaša proba¹² bajonetom u noći među leševima misleći da je mrtav. Međutim Perkan je imao toliko snage da se izvukao uz potok i stigao do ustanika gdje je liječen. Kada su Talijani došli u Ključ u jesen 1941. godine, uspjelo je smjestiti Perkana u bolnicu gdje ga je liječio dr Vodehnal. Dr Vodehnal je inače bio odličan čovjek, humanista, demokrat, antifašista u koga se moglo pouzdati i kome se sve moglo povjeriti. Sjećam se da sam Perkanu Kasapoviću po izlasku iz bolnice dao jedno svoje odijelo da se obuče.

Po dolasku Talijana u Ključ nastalo je izvjesno zatišje. U Ključu je te zime 1941/42 bio stacioniran jedan odred bersaljera na čelu sa potpukovnikom i jedan odred fašista-crnokošuljaša na čelu sa fašističkim majorom. Iako se moglo zaključiti da se potpukovnik i fašistički major nisu mogli očima vidjeti, što nam je bilo potpuno jasno. U fašističkim odredima je bio sam ološ, a osim toga primitivci bez vojen ili druge naobrazbe, ali su u odnosu na redovnu vojsku bili privilegисани. Fašistički major je po zanimanju bio konobar.

Potpukovnik-komandant garnizona u Ključu stanovao je kod Milana Čebedžića, trgovca. Jednog dana je komandant pozvao u svoj stan neke Srbe među kojima sam i ja bio. Nije nam bilo jasno zašto nas poziva, međutim poslije smo vidjeli da je želio da nam saopšti da možemo slobodno preko Italijanske vojske poslati "u šumu" ako nekog imamo tamo pismo ili paket, samo ne treba da se upuštamo u diverzantske akcije, što bi bilo na štetu italijanske vojske. Tom prilikom nam je pokazao nekoliko velikih albuma fotografija zločina ustaša koje su počinili u Dalmaciji, Lici i Bosni izjavivši da će te zločine neko da plati. Sav ovaj materijal je bio vrlo uredno i vrlo sistematski složen. Nije nam bilo jasno šta treba da znače te fotografije kao i riječi potpukovnika. Stanodavac pok. Milan Čebedžić je tada zamolio komandanta da pozove na isti način i građane hrvatske i muslimanske narodnosti pa da i njima isto saopšti, da se ne bi posumnjalo da Srbi vode s Italijanima neke razgovor na štetu građana ostalih narodnosti.

Zima 1941/42 godine bila je veoma jaka, veliki snijeg i niske temperature pored vojnih operacija potpuno su paralisali i onako oskudan saobraćaj. Ponestalo je bilo najosnovnijih

prehranbenih artikala, a najteže se podnosilo nestašica soli. Za jedan kilogram soli davalo se jagnje. Duhana nije bilo, pa su italijanski vojnici prodavali jednu cigaretu za 10 kuna, a mjesečna plata je bila oko 3.000 kuna, i to je nismo cijelu zimu primali, jer je saobraćaj bio prekinut. Zbog prekida saobraćaja ostala je jedna grupa građana iz Bos. Petrovca cijelu zimu u Ključu, a tek su se na proljeće prebacili svojim kućama u Bos. Petrovac.

Relativno zatišje koje je vladalo za vrijeme Italijana povremeno je prekidano puškaranjem. Na jedan pucanj "iz šume" posada bi u Ključu otvorila čitavu paljbu, što smo mi u gradu tumačili kao namjerni izazov partizana da bi se trošila municija posade u gradu. Iz vremena stacioniranja italijanske posade u Ključu ostala su mi u sjećanju dva događaja. Jedan je bio kada su neki "odredi domobrana sastavljeni pretežno od domaćeg stanovništva otišli u akciju protiv partizana i negdje oko Paunovca zarobili jednog mladića-partizana, sa petokrakom zvijezdom na kapi. Sprovodeći ga kroz Ključ neki italijanski vojnici su se zaletali i udarali nespretnog zarobljenika. Ovo nije bilo pravo domobranima govoreći da su ga oni zarobili, a Talijani neka idu u borbu pa neka sami zarobe. Taj mladić se zvao Čedo, a bio je rodom iz sela Kolunića kod Bos. Petrovca. U to vrijeme je boravio u Ključu kao domobranski ljekar dr Ferhat Miralem, nevjerovatno emotivan čovjek, humanista, dušom i srcem za NOP, što je dokazao i djelom jer je iz Ključa pristupio partizanima, te rat završio kao oficir JA.

Kada je dr Miralem pričao kako je pregledao zarobljenika Čedu, nakon udaraca koje je dobio, suze su mu tekle iz očiju govoreći da se samo varvari mogu ovako odnositi prema čovjeku. Sa dr Miralemom upoznao me je moj prijatelj Šekjur Balagija /danas radnik Energoinvesta u Sarajevu/. Sa njima dvojicom

moglo se slobodno o svemu govoriti. Kakova je bila sudbina zarobljenika Čede nije mi poznato. Vidjao sam ga preko cijele zime, skoro se slobodno kretao, a s domobranima se sprijateljio. Kada je u proljeće 1942. godine uspostsvaljen saobraćaj sa Banja Lukom, Čedo je navodno sproveden u Banja Luku, gdje je izveden pred prijeviki sud i osuđen na smrt. Ne znam da li je ovo tačno, ali je najvjerojatnije ako je predat dželatima da nije mogao sačuvati glavu. Drugi slučaj za vrijeme boravka Italijana u Ključu, a koji nas je sve mnogo uzbudio bio je ~~napad~~ napad na italijanske vojnike, dok su sjekli drva za vojsku u Šiši. Napad je izvršio Gliša Raca sa svojim Bravskanima, pa smo se u gradu zabrinuli da ne bi Italijani poduzeli neke represalije protiv građana. Međutim, u toj delikatnoj situaciji mnogo je pomogao dr Vodehnal, upravnik bolnice u Ključu. Njega su Italijani mnogo cijenili, jer je kao vrstan hirurg operisao njihove vojnike, pa smo preko njega saznali raspoleženje Italijana i eventualne njihove namjere.

U zimu 1941/42 godine organizovano je u Ključu prikupljanje odjeće i obuće za borce. Znam da je ova akcija išla preko Riste Dunovića, jer sam i ja priložio ono što sam mogao, a to je moja terenska oprema koja je bila u vrlo dobrom stanju. To je bio minimum što smo mi iz grada mogli da damo i da donekle ublažimo teške uslove pod kojima su se borili partizani. Zima 1941/42 godine provodila se kao što smo već napomenuli, u uslovima potpune blokade Ključa, bez svjetla i bez osnovnih životnih namirnica. Otsječeni od svijeta nismo imali nikakvih vijesti sa frontova. Sve se svodilo na ono što je stari Prohaska, nadzornik puteva, inače slabog sluha, uspio da uhvati na svoj radio aparat na baterije. Ove vijesti, kada ih je uopšte mogao uhvatiti, jedino je saopštavao Risti Dunoviću. Svakog

dana pred večer u određeno vrijeme moglo se vidjeti Ristu kako nervozno prolazi kroz čaršiju i juri Prohasku radi vijesti, dok smo opet mi ostali jurili Ristu da od njega nešto čujemo, pa makar i ne bilo potpuno tačno. Ponekad smo dobijali na šapirograf izradjen list "Krajiški partizan", iz koga smo nešto više saznali o situaciji u svijetu i kod nas. Jedne večeri sjećam se sreo sam Ristu Dunovića pa mi ispriča kako je svratio u gostionu Čebedžića, gdje se kao i obično u to vrijeme okupljalo na rakijicu. Neko je od prisutnih pričao kako su njemački tenkovi došli u Bos. Petrovac, na što je Risto primjetio kako će doći tenkovi u Petrovac po ovakovom snijegu, a taj mu je

čovjek odgovorio da Nijemci imaju neke tenkove ispred kojih "biži" snijeg. E kad sam to čuo, veli Risto, odmah sam izašao iz gostionice da ne bi to slušao i nešto više lanuo.

Kada evociramo događaje iz vremena okupacije i jeseni 1941. godine ne smijemo zaboraviti jedan događaj u Ključu koji je duboko utisnut u naša sjećanja. To je odlazak "parlamentaraca" iz Ključa i dolazak "parlamentaraca" iz Gornjeg Ribnika. Neznam lija je bila ideja da iz Ključa ispred tadašnje "vlasti" odu dva druga u Gornji Ribnik da bi obavili određenu misiju. To su bili građani Ključa Lazo Aevac, obuçar i Boško Karlušić krojač. Nakon njihovog povratka iz Ribnika kroz par dana došla su u Ključ dvojica predstavnika ustanika. To su bili drugovi Ilija Banjac-Šilicija i drug Ciganović iz Vrbljana. S njima su razgovore vodili kotarski predstojnik Mašo Kulenović i satnik Marko Lišnjak. Imao sam prilike da skoro cijelo vrijeme njihovog boravka u Ključu budem i ja prisutan razgovorima, bar onima manje zvaničnim. Sjećam se da se drug Šilicija držao vrlo dobro dostojanstveno, davao je vrlo duhovite njemu svojstvene odgovore na određena pitanja. Sjećam se kada je objašnjavao status ustanika, govoreći: "Nas neki nazivaju palikućama i pljačkašima,

dok smo mi u stvari domobrani jer branimo svoje domove od palikuća i pljačkaša, a palikuće i pljačkaši su oni što nas napadaju". Sigurno je da ovaj pokušaj pregovora nije bio u skladu sa stavom KPJ koja je vodila ustanak, ali to je bilo još u prvo vrijeme kada uticaj Partije nije još bio toliko jak. Za nas je građane ovo bio jedan ugodan doživljaj u ono tmurno i žalosno vrijeme, koji nam je pogotovo radi samog držanja "parlamentaraca" podizao moral, pa smo ga kao takvog shvatili jer ni u kom slučaju nije išao na štetu narodno oslobodilačke borbe, bar po mome skromnom mišljenju.

III.

Kao što je poznato Ključ su prvi puta oslobodile 2. avgusta 1942. godine jedinice Prve krajiške brigade i Ribničkog bataljona "Soko". Komandant I krajiške brigade je tada bio Ivica Marušić "Ratko", koji je toga ljeta teško ranjen od avionske bombe bačene na štab brigade, koji se tada nalazio u osnovnoj školi u selu Dabićima kod Sitnice. Drug Ratko je prenesen kroz Ključ za bolnicu u Grmeču, ali je na putu podlegao ranama. Zamijenio ga je drug Vojo Todorović, general-pukovnik koji je te noći prilikom oslobađanja Ključa prvi unišao u moj stan sa još jednim oficirom. Ovaj iznenadnisusret sa partizanima, pa još oficirima ostavio je na mene neizmjeren snazan utisak. Prije svega bili su bezprajekorno obučeni u uniforme žućkaste boje sa crvenim oznakama čina na rukavu. Druga Voju sam poznavao iz viđenja iz Sarajeva pa sam prilikom toga iznenadnog susreta zagrlio ga i poljubio, no nisam se mogao sjetiti odakle ga poznajem i da li ga lično znam ili iz viđenja. Ovo me je dugo mučilo da o njemu saznam detaljnije i to sam napokon uspjeh tek nakon 15 godina od tada, t.j. kada sam bio na dužnosti u Šumskom gazdinstvu u Foči, a drug Vojo je

došao u lov. Tada me je potražio u gazdinstvu i prilikom susreta upitao, da vidim da li će me sada poznati.

Prilikom ulaska partizana u Ključ morali su svi zatečeni muškarci da prodefiluju ispred Štaba Brigade, mene je drug Vojo ostavio u stanu sa preporukom kako da se sa suprugom i malom kćerkom sačuvam od metaka koji su u noći letjeli kroz zrak. Prilikom defilea građana ispred štaba Brigade pročula se jedna vrlo interesantna priča. Kada se pojavio penzioner iz Ključa Jasimbeg Alibegović pred Štabom, rečeno mu je: "Idi Ti Jasimbeže kući, Ti si pošten čovjek, Ti se rekao zimus u Gradskoj čitaonici ne dirajte braćo u Srbina, jer on može godinu dana da stoji na jednoj nozi". U mom stanu je ostao te noći jedan partizan, koga je ostavio drug Vojo da me pričuva od svake eventualnosti. Kada sam ja izašao na verandu stana da vidim gdje je taj drug, opazio sam da gori kuća moga komšije mesara Savića, pa sam odmah u pidžami izletio na ulicu sa djetetom i sklonio se preko puta u kuću Koste Vukovića. Pred zoru je zbog očekivanog bombardovanja moja supruga sa djetetom sklonila u podrum kuće Milana Čebedžića gdje je bila veća bezbjednost. Kada su ujutro avioni počeli bacati zapaljive bombe i kada je počelo oko mene gorjeti, izletio sam iz kuće, uz put sam otvorio svinjac u komšijskom dvorištu da ne izgore svinje, te se sklonio u jednu baštu usred Ključa, gdje je već bilo naroda, a tu sam našao suprugu sa djetetom. Ta se bašča nalazila tik pored džamije, Avioni su nailazili i mitraljirali, tako da je u neposrednoj blizini moje supruge i djeteta poginula od mitraljeza majka pok. Jove Predojevića. Kada je toga dana počela da gori i džamija zbog neizdržive toplote i dima morali smo se svi premjestiti u potok koji dolazi od sela Jarice gdje smo tu noć prenoćili. Borba još nije bila potpuno okončana, pa su se sa Lubice čuli pojedinačni pucnji. Toga dana iza podne

našao sam se sa drugovima iz Štaba bataljona "Soko", a kada sam ih zapitao trebali kakova propusnica za kretanje gradom, oni su mi odgovorili: šta će Tebi propusnica, Ti si naš! Otišao sam tada s njima u jedan mali lokal koga nije uništio požar i to je bilo kao neko zberno mjesto za odbornike i ostale. Tu sam i večerao s drugovima praznu puru od dosta užeglog brašna. Tu sam doživjeo interesantan događaj. Dok smo mi sjedići unišao je u tu prostoriju Štab Prve krajiške brigade sa komandantom Ratkom na čelu, gdje su se zadržali izvjesno vrijeme. U međuvremenu čuli su se pojedinačni pucnji u Ključu, pa je drug Ratko upitao šta to puca. Kada mu je saopšteno da to straže plaše eventualne pljačkaše da ne dolaze u grad radi pljačke, ljutito je naredio da se takova praksa odmah prekine, jer ako treba pucati onda treba direktno pucati u onog tko je zaslužio, a mi nemamo municije za pucanje u prazno. Na mene je tom prilikom drug Ratko ostavio vrlo snažan utisak, utisak vrlo strogog i odlučnog komandanta. Kada sam kasnije pričao o drugu Ratku sa jednim njegovim drugom sa studija prava u Zagrebu, Ključaninom Markom Jungićem, koji je u to vrijeme bio na drugoj strani, rekao mi je za Ivicu Marušića da je tako plemenit čovjek da bi drugome dao svoje krvi, jer ga on poznaje dobro sa fakulteta.

Već tu drugu noć po oslobodjenju, moja porodica se smjestila, dobrotom porodice Mandibega Kulenovića, u njihovu kuću, gdje smo proveli svi skupa sve do kraja oktobra 1942. godine. Bilo nas je tada u toj porodici trinaestero čeljadi. Nitko ništa nije plaćao niti je imao od čega da plati. Prvih dana je bio i jedan ranjeni mladić-partizan, koji je tu i umro. Isto tako bio je jedno vrijeme dok se nije izliječio i jedan dječko hrvatske narodnosti iz okoline Ključa, koji je slučajno ranjen za vrijeme borbe, a zatekao se na liječenju u ključkoj bolnici.

Odmah po oslobođenju Ključa pristupilo se organizovanju narodne vlasti, odnosno narodno oslobodilačkog odbora. Organizacija je provodjena u tadašnjim uslovima i prema tadašnjim potrebama. Bila su određena 3 člana odbora, od svake narodnosti po jedan. To su u to vrijeme bi i Risto Dunović, Boško Karlušić i Hajro Filipović. Još prije toga bio je zadužen Todor Tabaković, raniji podšumar u Šumskoj upravi u Potocima, da organizuje najnužnije stručne službe kod narodne vlasti. Tako su sa povremenom funkcijom određeni referati, kao što je napr. bio referat za sakupljanje napuštene stoke po selima, referat za sahranjivanje mrtvih, referat za izdavanje proputnica i sl. Dogovor oko ovih referata obavljali smo negdje ispred Šumske uprave, na ledini. U isto vrijeme u našoj neposrednoj blizini partizani su omotavali slamom tadašnji drveni most preko Sane kod Šumske uprave, da bi ga zapalili. Mene je zapao referat za sakupljanje napuštene stoke, pa sam druga Todora s kojim sam inače bio u to vrijeme u prisnijim drugarskim odnosima, primjetio gdje sam ja u stanju da iskupljam stoku po selima u napuštenim stajama. Na to mi je on odgovorio da ću ja dobiti dvojicu drugova koji će to obaviti, a ja da se staram da se u redu obavi taj zadatak. Rekao mi je, pored toga da mi je taj zadatak lakši nego napr. izdavanje propusnica ili sahranjivanje mrtvih, jer mogu slučajno izdati propusnicu nekom kome ne treba izdati pa otići na odgovornost i možda izgubiti glavu. Tako je to bilo u ona vremena.

Za cijelo vrijeme tj. od oslobođenja Ključa pa do mog boravka na tom području, žestoke su se borbe vodile oko mosta na Sani kod Vrhpolja. "Edjutim neprijateljske jedinice nisu stizale do Ključa, ali se stalno živjelo u strahu i neizvjesnosti. I u takovim uslovima život se morao na određen način organizovati. Uglavnom svako se snalazio na svoj način, srećom

bilo je ljeto pa je bilo dosta voća i povrća. Šljiva a i drugo voće te godine su nevjerovatno rodile. Grane su se lomile a nitko nije stizao da voće obere. Sjećam se da smo te jeseni bili zaduženi nas trojica da sušimo šljivu za vojsku. Bili smo to dobro improvizovali u dvorištu kuće Milana Vukovića tako što smo koristili zidove od betona jednog magacina i među njih postavljali ljese za sušenje šljive. Jednu partiju šljiva smo vrlo dobro osušili i otpremili u vojne magazine, dok je druga partija šljiva ostala nedosušena u ljesama, jer smo pred neprijateljskom ofanzivom morali sve da napustimo, te da bježimo iz Ključa.

U toku toga ljeta 1942. godine odigravala se na terenu Ključa čuvena bitka omladinskih radnih brigada za žetvu. Moglo se tih dana često vidjeti kako brigade s pjesmom i zastavama stupaju prema Sanici. Kao, što se zna ta bitka pod parolom "ni zrna žita neprijatelju" dobijena je, a neprijatelju nije pala u ruke žetva iz Saničke doline. Glavna intendatura Vrhovnog štaba nalazila se tada u Velagićima. ¹⁵

Odmah još u toku operacija za oslobodjenje Ključa, odnosno za vrijeme borbe u Ključu, vršena je evakuacija opreme iz bolnice u Ključu. Dolazio je narod čak iz Prekaje kod Drvara i noću na samaricama odnosio bolnički inventar. Međutim poslije evakuacije zgrade, ova je ostala u strahovito zapuštenom stanju, što je zapazio prolazeći kroz Ključ jedan od članova Vrhovnog štaba. On je vrlo oštro zahtijevao od Odbora da se zgrada ima odmah dovesti u red, brave popraviti i zaključati. Pri tome je taj drug iz Štaba rekao, kada bi neprijatelj video bolnicu u kakvom je sada stanju, imao bi prava da nas nazove divljacima. "a sam lično dobio zadatak da zgradu bolnice uređim, odnosno da organizujem akciju da se taj posao uradi. Pošto je svaki dan prijetila opasnost od bombardovanja, to je bilo teško sakupiti

ono omladine što je još bilo u Ključu, jer su se većinom već jutrom povlačili u pećine u okolini Ključa. Ipak se jedan dan sakupilo dovoljno akcijaša te smo uspjeli da taj dan očistimo dvorište bolnice i najveći dio zgrade. Za slijedeći dan ostao je najdelikatniji dio posla, a to su higijenske prostorije, koje su posebno bile zapuštene. Sjećam se taj dan su se na akciju odazvala samo dvojica mladića. Jedan je bio hrvatske narodnosti tj pok. Jozo Kosorčić, a drugi je bio muslimanske narodnosti, njega nisam poznavao. Bilo mi je veoma neugodno da u onoj situaciji tražim od njih da rade tako prljavi posao, pogotovo što su bili druge narodnosti, pa da ne bi pomislili:eto komanduje nam Srbin - inženjer, da radimo ovako odbojan posao, a on posmatra. S toga sam osjetio da mi je u tom momentu najlakše da ja prvi počnem čistiti, a oni zaom. Tako je i bilo i mi smo sve uredili kako je bilo postavljeno.

Centar Ključa je u to vrijeme bio u ruševinama i zgarištu. U početku se nije moglo prolaziti kroz grad, bila je samo sredinom ulice prtina kroz pepeo i malter. Kasnije su organizovane akcije da se ulice bar donekle urede, te omogućiti nesmetanje kretanje.

Počelo se i sa organizovanjem kulturno zabavnog života. U to vrijeme radila je na terenu Ključa kao pozadinski društveno politički radnik drugarica Nata Hadžić, pripadnici I ili II proleterske brigade, inače rodom iz Kragujevca. Poslije rata predsjednik Društva "Napredna žena"/. Jedno vrijeme je u istoj funkciji boravio u Ključu i Duško Simić, student prava iz Kragujevca. S njima sam se svaki dan nalazio u prostorijama gdje tada bio smješten AGITPROP. To je bilo u zgradi kraj bolnice, gdje je ranije stanovao upravnik bolnice. Ovdje se sakupljala u to vrijeme i omladina učeći partizanske pjesme, hor~~h~~er recitacije, a spremljen je tada i jedan pozorišni komad, koji je prikazan na improvizovanoj pozornici u dvorištu bolnice prilikom

priredbe organizovane za borce i građane. Bilo je u programu, odnosno planu da se sa ovakvim programom odlazi i bliže frontu, gdje bi se davale priredbe za borce. Međutim, za moje vrijeme nije se uspjelo realizovati ovu zamisao.

¹⁶ U dvorištu bolnice održavane su i konferencije Narodnog fronta. Razumije se da je sve ovo bilo organizovano na nivou koji su dozvoljavale tadašnje prilike u izgorjelom gradu. Sjećam se da smo jednom dobili zadatak Djoka Jelić i ja da ispišemo po zidovima u gradu određene parole. Kada smo rekli da nemamo nikakvog materijala, rekla mi čini mi se drugarica Nata, e lako je uraditi kada se sve ima, ali snadji se druže u ovakvim uslovima kakovi su sada.

Ja sam između ostalog bio zadužen da afiširam dobijene vijesti sa frontova. U to vrijeme situacija na frontovima je nažalost bila takova da nije bilo ni malo ružičastih vijesti. Na Istočnom frontu se u to vrijeme vodila bitka za Staljingrad. Sjećam se šoka koji nas je sve pogodio kada smo saznali da je poginuo Simo Šolaja i kada smo morali da objavimo tu vijest. Ovo afiširanje se vršilo pisanjem vijesti na pak papiru i izlaganjem na jednom ili dva mjesta na zidinama porušenih kuća. Problem je bio doći do ovog papira i do mastila. Centralni dio grada je izgorjeo prilikom borbi za prvo oslobođenje Ključa, a požar je nastao djelimično paljenjem signalnih vatri, a djelimično od zapaljivih bombi iz aviona. Ostali dio grada zapalile su partizanske jedinice iz strategijskih razloga da ne bi Ključ služio za bazu prilikom napada na oslobođenu teritoriju. Prije nego što će se zapaliti ostatak grada sazvan je zbor na kojem se okupilo samo nekoliko građana, ponajviše starijih žena, tako da zbor nije ni održan. Relativno mali broj prisutnih građana informisao je pok. Slavko Rodić o potrebi paljenja preo-

stalih zgrada u Ključu. Svakako da je bilo i reagovanja od strane nekih prisutnih, na što je drug Slavko rekao da je on u Drvaru iz istih razloga morao zapaliti i svoje dvije kuće. Tom prilikom pošteđene su od paljenja samo dvije kuće, koje će služiti u slučaju potrebe za smještaj Štaba i s.s. To je bila kuća Kulenovića Hamidbega u susjedstvu nekadašnje žandarmerijske stanice te kuća Kulenović Muje iznda današnjeg hotela "Turist". ^Uedjutim kasnije je došao u pitanje opstanak i ovih kuća pa se do zadnjeg časa pred nadiranje njemačke vojske od pravca Sitnice i ^uMrkonjać-Grada nije znalo za njihovu sudbinu. Bilo je baž uoči Bajrama, kada smo cijelu noć iznosili iz Hamidbegovicine kuće, gospodarskih zgrada i ambara sve što se tam zateklo. Prebacivali smo sve u zidine žandarmerijske stanice, što je predstavljalo vrlo mukotrpan posao. No zato je nastala posebna radost i oduševljenje kada smo saznali da će te dvije zgrade ipak ostati, pa smo opet sve vratili u prvobitno stanje. Nadiranje Nijemaca iz spomenutog pravca došlo je do brzog povlačenja partizana. Došao sam u nedoumicu da li da se i ja povučem i da ostavim suprugu sa malim djetetom u Ključu. U tom momentu je baš naišao Mitar Dragić s kojim sam izmjenip par riječi i on mi tom prilikom nije ništa sugerisao. U presudnom momentu uticala je na mene i pok. Hamidbegovica kod koje je bila moja porodica, riječima: "Zar ćeš bolan ostaviti ženu i ~~sk~~ dijete? Ako Ti bude glava u pitanjz ja ću Te sakriti u trap u ljetnoj kuhinji". Kuća Kulenovića ležala je nešto dalje od glavne ulice kuda su već prolazili njemački tenkovi, pa sam mogao da ih neopažen posmatram iz prikrajka. Interesantno je bilo, da se prilikom prolaska tenkova mogao još vidjeti po neki partizan gdje se pritajio iza živice te nakon prolaska

tenkova povukao u šumu. Ja nisam nigdje izlazio iz te kuhinje do sutra dan, kada mi je supruga javila da mogu izaći na ulicu jer nema nikakove opasnosti pošto niko ni za koga ne pita, a i drugi muškarci se kreću ulicama. Ja sam imao tada namjeru da idem iz Ključa u Srbiju, gdje mi je kao što sam već napomenuo živjela mati i sestra još iz vremena prije rata. Saznao sam da se treba javiti dvojici domobranskih oficira koji su se nalazili u susjednoj kući Kulenovića Muje, ako se misli prebacivati u Banja Luku. Kada sam se spremao da odem do tih domobranskih oficira, smišljao sam prethodno kako ću se držati i šta ću im odgovoriti na eventualna pitanja. Vrlo sam se prijatno iznenadio kada sam se sreo s njima i kada me je umjesto očekivanih pitanja, jedan od njih upitao može li se u Ključu naći rakije pljivovice. Odmah sam video da su to naši ljudi, a jednoga od njih sreo sam 1945. godine kada sam se vratio iz Srbije u Sarajevo, bio je u uniformi potpukovnika milicije. To su ujedno moji posljednji dani provedeni za vrijeme rata u Ključu.

Pošto mi je sva imovina izgorjela nisam imao šta da nosim, već smo se supruga, dijete i ja uputili do Puđina Hana. Tu sam se sreo sa kotarskim predstojnikom Mašom Kulenovićem, i administrativnim službenikom Vejsilom Karahafizovićem, koji su upućeni u Ključ da ponovo organizuju vlast. Nevjerovatno je koliko su ljudi bili neobavješteni o pravoj situaciji kada su mogli i pomišljati o uspostavljanju neke ustaške vlasti na oslobođenoj teritoriji. Iz Puđina Hana sam se prebacio do Sanskog Mosta, gdje sam ostao par dana a zatim otišao u Banja Luku.

Vladimir Zita

Napomene uz SJEDANJA Vladimira Zite:

- 1 Vojo Kresco i Ilija Došen nisu agitovali protiv mobilizacije već
- 2 Prve njemačke trupe koje su došle u Ključ stigle su od Bihaća i Bos. Petrovca a tek nekoliko dana i od Sanskog Mosta.
- 3 Vjerovatno u ponedjeljak 14. aprila 1941. godine izjutra.
- 4 dr Viktor Gutić je govorio u Sanskom Mostu 28. maja 1941. god. a ne u jesen.
- 5 Komunisti, profesor, filozof Safet Krupić nije streljan u Mostaru već u koncentracionom logoru Jasenovac 14. nov. 1942. godine.
- 6 Radenko Stojnić nije imenovan od strane CK KPJ već od strane Vojne komisije Oblasnog komiteta KPJ za Bos. krajinu.
- 7 Ovo je narzumljivo o čemu misli autor Zita, jer KPJ nije bježala od "incidenata", naprotiv pozvala je u borbu.
- 8 Safet Filipović je u ljeto 1943. godine došao u Ključ i pripremao se da izađe na slobodnu teritoriju. Međutim jedinice NOVJ u međuvremenu su oslobodile Ključ, ponovo, jula 1943. godine i tako se on uključio u NOB.
- 9 Nije to bio Kazaz već je sa Osmanom Karabegovićem bio Josip Mažar Šoš, obojica članovi Vojne komisije Oblasnog komiteta KPJ za Bos. krajinu.
- 10 Domobranski major je poginuo u subotu 26. jula 1941. godine a u Ključ je ta vjest vjerovatno stigla sutradan, u nedjelju.
- 11 Osim Bogdana Bokana tada su uspjeli da pobjegnu sa streljanja u Sklopu i Dušan Ostojić i
- 12 Osim Perkana Kasapovića sa streljanja kod Šumske uprave pobjegli su još: Dušan Kasapović, Djurađ Todorović, Luka Malešević i Stevan Djuragić.
- 13 Nijemci nisu tada bili u Bosanskom Petrovcu niti u Bihaću, Sanskom Mostu, već Italijani.

- 14 Ključ je oslobođen 28. jula 1942. godine.
- 15 Nije to bila glavna intendantura W NOV i POJ već Operativnog Štaba NOPO Bos. Krajine, odnosno od nov. 1942. god. Prvog bos. NOU korpusa.
- 16 Tada nije postojao Narodni front nego su održavane tzv. masovne konferencije naroda.

2XJ-80.

Krupica